

УДК 811.162.2'373.21(477.54)

О. В. Дьякова

*к.і.н., доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

ВИДИ НАРОДНОЇ ТОПОНІМІКИ ХАРКОВА

© Дьякова О.В., 2015

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.34405>

У статті аналізується народна топоніміка Харкова. Вона розкриває такі важливі для краєзнавства теми, як заснування і заселення краю, особливості менталітету місцевого населення. Авторка визначає взаємовплив народної й офіційної урбаніміки, виділяє групи народної топоніміки: назви, які не можна змінити, зниклі найменування і номінації, що можуть зникнути через зміну офіційного урбаноніму чи певні обставини.

Ключові слова: народна топоніміка, офіційна урбаніміка, незникаючі назви, зниклі назви, селища, житлові масиви, будинок, торговельно-побутовий заклад.

В статье анализируется народная топонимика Харькова, которая раскрывает такие важные для краеведения темы, как основание и заселение края, особенности менталитета местного населения. Автор определяет взаимовлияние народной и официальной урбанимики, выделяет группы народной топонимики: названия,

которые невозможно изменить, исчезнувшие наименования и номинации, которые могут исчезнуть при смене официального урбанонима или сложившихся обстоятельствах.

Ключевые слова: народная топонимика, официальная урбанимика, неисчезающие названия, исчезнувшие названия, поселки, жилой массив, дом, торгово-бытовое учреждение.

Dyakova H.V.

KINDS OF FOLK TOPONYMY OF KHARKOV

Actuality: The origin and meaning of toponyms was always interested by many people. In return, a lot of names disappear from city maps and historical memory.

But the existing and disappeared toponyms reveal the important topics for local history as the foundation and the settlement of the region, the mentality of local population (the attitude to original urbanonyms, wittiness etc.).

The proclamation of independence of Ukraine and an attempt of some political groups to change street names, squares etc., the Ukrainian residential areas have to refer to the historical past and the expediency of return of some local names of the street-road system.

Therefore, the aim of this article is the identification of the types of folk toponyms of Kharkov, to illuminate the technique of its nomination.

At the beginning the author considers it is necessary to give a definition of the term "folk toponymy" for a better understanding of the context of the article.

Under this term the author defines the city's names, which are used by ordinary citizens to determine the specific location of the object on the terrain. Unlike official toponyms folk ones are not fixed in urban registers of the street-road system.

Folk toponyms can be divided into two categories: those which became official names, and those which remained folk.

A part of the folk names later became the name of the street-road system. For example, Sumska Street, Belgorodska Street (now Shevchenko Street), Zmiivska Street (now Prospekt Gagarina), Moskovska Street (now eponymous Avenue), Poltavskii Shlyah, Saltivske Shose, etc. At the beginning of the establishment of Kharkiv, they were the roads that led from the fortress to certain settlements. For toponyms which remained "unofficial", have to determine the names of the villages as Panasivka, Ivanivka, Zhyravlivka, HTZ district, Zhykovskogo, etc. They are considered to be the nomination of small living areas, which at various times became the part of Kharkiv, or residential areas that appeared in the city in the 19-20th century. Although these urbanonyms are not official, but they are widely used and preserved in the names of streets and alleys.

Of course, for more than 360 years of Kharkiv, the part of toponyms disappeared. Therefore, folk toponyms can be divided into missing, endangered and existing.

Among the missing nominations of toponyms "city" Zakharkivska, Zalopanska and Zanetechinska should be mentioned. Nowadays we can still notice the disappearance of some folk urbanonyms. Among the recently disappeared names such as "Brehalovka", "Kulemet", "Pyatero viyshli iz lombardy" should be mentioned. Among the endangered urbanonyms, the names of the houses such as Budinok Slova, Chervonoi Profesyru, Novij Pobyt, etc should be highlighted.

The existing urbanonyms should be divided into those that will exist permanently, and such that might disappear. For the first category: Saburova dacha, Blagbaz, Pavlovo Pole, Shatlivka should be included. The threat of the disappearance of any folk name can be associated with a change of an official toponym. I would also like to highlight "dubious" folk toponyms: "a fountain", "on the stairs", "a shop", "a cinema", "at the monument", etc.

Conclusion: Thus, folk toponymy of Kharkiv presents a large number of names. These names exist close to the official ones, influencing each other. At the same time, folk names are used for precision of the placement of certain objects, if it is difficult to explain with the help of the official urbanonymy. The most part of them is stable and cannot disappear, because deeply embedded in the historical memory of the city. The part of urbanonyms disappeared and the same tendency exists because not all of them stand the test of time. In a further study I have to find out how the folk toponymy is connected with the local and Ukrainian history.

Keywords: folk toponymy, the official urbanmech, nonvanishing of names, missing names, towns, residential, home, commercial-residential institution.

Постановка проблеми. Походження й значення топонімів завжди цікавили людей. Натомість багато назв зникають із місських карт і з історичної пам'яті. Реальні й зниклі топоніми розкривають такі важливі для краєзнавства теми, як заснування й заселення краю, особливості менталітету місцевого населення (ставлення до первісних урбанонімів, дотепність тощо).

Проголошення незалежності України,

а разом із тим і намагання деяких політичних угруповань змінити назви вулиць, майданів тощо в українських населених пунктах змушують звертатися до історичного досвіду й визначати доцільність реабілітації деяких місцевих найменувань вулично-дорожньої мережі.

Аналіз актуальних досліджень. Як окрема тема народна топоніміка міста не розглядалась ні науковцями, ні краєзнав-

цями. Хоча в деяких публікаціях з історії Харкова вона побіжно висвітлюється. Така інформація міститься в публікаціях А. Г. Гусєва [1], В. Карпова [2], Д. І. Багалія [3-5]. За радянських часів харківською топонімікою ґрунтовно займався місцевий історик М. Т. Дьяченко [6]. Серед сучасних краєзнавців цією проблемою цікавляться О. Довженко [7], І. Можейко [8], І. Жуковський [9], О. О. Плотичер [10]. У публікаціях цих авторів зустрічаються назви, які сьогодні вже забуті. І тому цінність таких праць полягає у збереженні номінацій і тлумаченні зниклих і поки що відомих місцевих назв.

Джерельною базою публікації є довідник харківської урбаніміки, що побачив світ у 2011 році [11] й рішення міськради [12, 13].

Як відомо, топоніміка як наука вивчає географічні назви, а об'єктами її дослідження є найменування населених пунктів, річок, гір тощо. Внутрішньоміські об'єкти – вулиці, майдани, проспекти тощо – вивчає така галузь топоніміки, як урбаніміка. У пропонованій статті терміни «топонім» й «урбанонім» використовуються як синоніми до слів «назва, номінація, найменування».

Метою статті є визначення видів народних топонімів міста Харкова, висвітлення методів їх номінування.

Виклад основного матеріалу. Перед викладенням основного матеріалу автор вважає за необхідне дати визначення терміну «народна топоніміка» для кращого розуміння змісту статті. Цим терміном охоплюємо міські назви, якими користуються пересічні громадяни для визначення конкретного місця знаходження певного об'єкта на місцевості. На відміну від офіційних топонімів, народні не зафіксовані в міських реєстрах вулично-дорожньої мережі.

Визначаючи категорії харківських народних топонімів, першочергово слід зрозуміти їх «взаємодію» з офіційним реєстром. Зважаючи на це народні топоніми можна поділити на дві категорії: ті, що стали офіційними назвами, і ті, що залишились народними.

Слід підкреслити, що перші назви міс-

цевості, звичайно, мали народний характер. Поселенці, що з'явилися на Слобожанщині, давали найменування новим населеним пунктам, а потім вони закріплювались офіційно. Номінація відбувалась за існуючою тоді традицією: за назвою річок або особливостями рельєфу, на якому знаходились нові помешкання; на честь людини, яка приводила поселенців або (висловлюючись сучасною мовою) була настільки харизматичною, що була відома всім довкола; за старовинними назвами місцевості, що заселювалась.

Частина народних назв згодом перетворилась на назви вулично-дорожньої мережі. Це вулиці Сумська, Белгородська (зараз Шевченка), Зміївська (зараз проспект Гагаріна), Московська (зараз однойменний проспект), Полтавський Шлях, Салтівське шосе тощо. На перших етапах заснування Харкова це були дороги, що вели від фортеці до визначених населених пунктів. Окремо хотілося б відзначити урбанонім «Університетський». У місті такі назви мають гірка, вулиця, майдан і три провулки. Початок їм дав заснований у 1805 році університет. Найбільш відомими є назви гірки й вулиці, які офіційно закріплені від початку ХІХ ст. за цими об'єктами місцевості, а номінація майдану й провулків відбулася вже у радянські часи, коли під час «боротьби з релігійними забобонами» було вирішено позбавитися від їх найменування «Соборний».

Традиції закріплювати назви місцевостей у вулично-дорожній мережі збереглися й до сьогодні. Коли у 2012 році межі Харкова розширилися, то рішенням міськради деякі охоплені вулиці отримали назви Кулиничівська, Бражківська тощо, у яких відбилися назви селищ і хуторів, що стали частиною міста [13].

Отже, народна топоніміка лягла в основу офіційних назв вулично-дорожньої мережі.

Щодо топонімів, які залишились «неофіційними», слід зазначити назви селищ. Усім відомо, що Харків поділяється на 9 адміністративних районів. Натомість багатьом відомі такі назви, як: Панасівка, Іванівка, Журавлівка, ХТЗ, Жуковського тощо. Ці урбаноніми широко вживаються

населенням, у часописах (в літературі, згадайте хоча б відому п'єсу Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці») і навіть в офіційних документах міського та районних органів влади. Вони вважаються номінацією невеликих населених пунктів, що у різні часи увійшли до складу Харкова, або районів житлових масивів, що з'явилися у місті у XIX – XX ст.

До речі, аналізуючи назви селищ, можна побачити, як змінювались способи їх номінації. Перші назви, що виникли у XVII ст., надавалися або на честь харизматичних людей (Іванівка, Панасівка, ймовірно, Журавлівка), або за професійною ознакою (Гончарівка), або за назвою річки (Харків, Немишля), гори (Холодна, Лиса), яру (Саржин) чи якістю ґрунту (Піски, Сахари). Деякі назви пов'язані з історичними подіями, що відбувалися в державі. Так, на початку XIX ст. у місті з'явилася Москалівка, одна з легенд щодо походження назви пов'язує її з проведенням на межі XVIII–XIX ст. військової реформи в Російській імперії і відправленням у відставку багатьох солдатів (москалів) [11, с. 403]. У XIX – на початку XX ст. навколо Харкова з'являються дачі (надані у власність ділянки землі) і виникають номінації на честь їх землевласників: Тюринка, дача Рашке, Шишкова, Олешки тощо. З приходом до влади більшовиків і масовим будівництвом підприємств і житлових масивів у 1920-х – 1930-х рр. поруч із ними з'являються найменування селищ на честь новобудов (ХТЗ, Станкобуд), політичних діячів (Леніна, Фрунзе, Кірова), на честь більшовицької перемоги (Червоний Жовтень). Також у цей час виникли такі назви, як Держпром (початок Павлового Поля) і Гігант (студентські гуртожитки політехнічного університету в кінці вул. Пушкінської), названі так через розташування поруч із цими будівлями. У 1950-1990-х рр. були побудовані житлові масиви Павлове Поле, Салтівка, Рогань, Олексіївка (знову ж таки їх назви походять від місцевостей, на яких вони побудовані), Горизонт (назва пов'язана з відстанню до центру міста).

Ці урбаноніми можна вважати напівофіційними, бо вони широко використовую-

ються в побуті, пресі, рішеннях районних і міської адміністрацій, а також збереглися у назвах вулиць і провулків [12].

Слід відзначити, що не тільки народна топоніміка впливала на офіційну. Є приклади й зворотного процесу. Це стосується перш за все «перекручених» офіційних назв вулиць, станцій метро, торговельних об'єктів. Так, вулицю Плеханівська дуже часто називають Плеханівка (цікаво, що і першу її назву – Петінська – харківці змінили на Петінка); Благовіщенський базар – Благбаз; торговельний центр «Барабашово» – Барабашка (або Барабан); станції метро «Пролетарська» – Прольот, а «Героїв Праці» – Гертруда.

У харківській народній топоніміці зустрічаються назви відомих архітектурних споруд або географічних назв. Так, у Харкові є селища Нова Баварія (засноване наприкінці XIX ст.) і Ясна Поляна (засноване на початку XX ст.), названі відповідно на честь німецької землі та садиби російського письменника Льва Толстого. Також у місті є довгий будинок на розі пр-ту Леніна і вул. 23-го Серпня, який у народі називають Китайською стіною, споруду торговельно-побутових закладів на вул. Гвардійців Широнінців – Мавзолей, а остов будинку по пров. Театральний – Дах Світу.

Дуже часто для уточнення місцезнаходження деяких об'єктів використовують назви розташованих поруч великих і відомих установ (Турбінний завод, Південний вокзал, аеропорт, політехнічний університет тощо) або центральних магістралей, щоб указати напрям (вулиці Сумська, Одеська, Полтавський Шлях, проспекти Московський, Гагаріна тощо).

Урбаноніми можуть функціонувати різні проміжки часу. Звичайно, за 360 років існування Харкова частина топонімів зникла. Тому народні топоніми можна ще поділити на зниклі, зникаючі та існуючі, реальні. Вище наведені існують у місті вже багато років, а частина навіть виникла разом із містом. Але є такі, що зникли з міської мапи і вже ніколи не відродяться. Їх мало хто сьогодні згадує, значну кількість встановити вже не вдасться.

Серед зниклих номінацій слід відзна-

чити топонім «город». Ще у 1970-х рр. у відповідь на питання «Куди ти їдеш?» можна було почути: «У город». Так у Харкові називалась територія Університетської Гірки та майданів Тевелєва (зараз Конституції), Рози Люксембург (зараз Павловська) і Пролетарського. З цієї території починався Харків: тут була побудована фортеця (город), де розташовувались адміністративні будинки. Рядові козаки жили в підгородніх слободах – Панасівка, Іванівка і т.д. У 1980-х рр. із людей, що користувались цим топонімом, стали глузувати («а что ты не в городе живешь?»), що призвело до його зникнення [7, с. 13-14].

У XVIII – на початку XIX ст. Харків складався з трьох частин (слобод): Захарківської, Залопанської і Занетечинської [4, т. 2, с. 11-12]. Пізніше через зміни адміністративного поділу й розширення міста ці назви зникли. Їх поява пов'язана із виникненням поселень за річками Харків, Лопань, Нетеч, що перетинаються майже в центрі міста. Серед зниклих назв селищ є, наприклад, хутори Грікке, Гроссет, Дудукалівка та інші. На початку XX ст. двічі намагалися один із районів найменувати «Новий Харків». Вперше так хотіли назвати Помірки у 1910-х рр., а вдруге – ХТЗ у 1930-х рр. Але жодного разу така назва «не прижилась».

Зникнення деяких народних урбанонімів відбувається й зараз. Серед нещодавно зниклих назв можна виділити таку, як «Брехаловка» – алея в саду Шевченка поруч із вулицею Сумською (приблизно в тому місці стоїть пам'ятник футбольному м'ячу). Тут у післявоєнні роки збирались чоловіки і обговорювали в основному спортивні події (за що місце й отримало таку назву), грали в шахи, читали газети. Причому це місце було суто чоловіче, де вони «зависали» годинами. Зараз таких зібрань на цьому місці немає і навряд чи молодь може знати, як і чому називалась ця алея.

Неподалік від Брехаловки по вулиці Сумській знаходилось кафе «Харків'янка». Це був заклад громадського харчування, де для швидкого обслуговування відвідувачів використовували декілька ліній самообслуговування для роздавання страв. Через

це в народі кафе прозвали «Кулемет». Після його закриття у 2000-х рр. намагалися створити мережу швидкого харчування під такою назвою, але не вдалося. І сьогодні цей народний топонім зник.

Ще одна нещодавно зникла назва пов'язана із пам'ятником Борцям за владу Рад, що знаходився на площі Конституції з 1970-х рр. до 2011 року. Через свою форму в народі він отримав назви «П'ятеро вийшли з ломбарду» та «П'ятеро несуть холодильник». Після того як пам'ятник був розібраний, ця назва зникла.

Серед зникаючих урбанонімів слід виділити назви будинків. У 1920-1930-х рр. існувала традиція давати будинкам імена. Так виникли Будинки Слова, Червоної Професури, Новий Побут та інші. Це було затверджено офіційно, і за такою назвою будинки навіть подавались в адресних довідниках. Утім у деяких селищах існували свої назви, відомі в основному їх мешканцям. До таких будинків належать «Сірий дім» у сел. Червоний Жовтень або «Двадцятий дім» на ХТЗ. Перший названий так через колір фасаду, а другий – за своїм номером по вул. Миру. І якщо ці назви не зафіксувати, вони, як і багато попередніх, можуть «канути в Лету».

Щодо існуючих урбанонімів, то їх варто поділити на такі, що існуватимуть постійно, і такі, що можуть зникнути. До перших слід віднести Сабурову дачу, Благовіщенський базар, Павлове Поле, Шатилівку.

Сабурова дача (відома ще як Сабурка) заснована губернатором Петром Сабуровим ще наприкінці XVIII ст. З другої половини XIX ст. тут знаходилась лікарня для душевнохворих (зараз науково-дослідний інститут неврології, психіатрії та наркології). І якщо сказати харків'янину, що хтось є пацієнтом Сабурової дачі (скорочено Сабурки), то він відразу зрозуміє приблизний діагноз...

Благовіщенський базар (скорочено Благбаз), який існує з 1835 року. І не зважаючи на намагання радянської влади перейменувати його на Комунальний (1929 р.) або Центральний (1938) ринок, харків'яни все рівно називають його Благовіщенським, або Благбаз.

Павлове поле – власність купців Павлових, що придбали цю земельну ділянку ще в середині XIX ст. Їх внесок у розвиток місцевої економіки, участь у розбудові та керівництві містом були настільки значними, що це відбилось у кількох назвах (поле, майдан, вулиця), але найбільш відомим урбанонімом є саме назва поля.

Шатилівська дача (Шатилівка) з'явилась між Павловим Полем і парком відпочинку (зараз ім. Горького) наприкінці XIX ст. як придане Марії Досекіної, коли вона виходила заміж за лікаря Петра Шатилова. Проте саме Шатилов запам'ятовується в історії Харкова як гарний і чуйний лікар. І до сьогодні цей народний урбанонім відбиває згадку про нього, а не про реальну землевласницю [9, с. 2, 5-10].

Загроза зникнення будь-якої народної назви може бути пов'язана зі зміною офіційного топоніма. Яскравим прикладом цього може бути народна назва перехрестя «50 на 50» (перетин проспектів 50-річчя ВЛКСМ і 50-річчя СРСР). Він може зникнути після офіційного перейменування одного з об'єктів вулично-дорожньої мережі.

Також хотілося б виділити «мінливі» народні топоніми. Вони існують у багатьох інших населених пунктах світу. До них належать «фонтан», «на сходинах», «магазин», «кінотеатр» «пам'ятник», «стометрівка» тощо. Звичайно, ці назви визначають розташування таких об'єктів і можуть бути зрозумілими у різних місцях по-своєму. У великих населених пунктах вони вимагають уточнення, бо їх багато. Призначте, наприклад, у Харкові зустріч біля фонтану, відразу виникне питання «Біля якого? (вінятком буде ситуація, коли скажуть не біля фонтану, а біля Каскаду, який також є фонтаном). Але якщо «звузити» місцевість до району або навіть вулиці, то буде більш

зрозуміло, про який фонтан іде мова.

Серед народних топонімів такої категорії, притаманних Харкову, хотілося б виділити «Зірка». Сьогодні таку назву мають два об'єкти: стадіон на вул. Динамівській і пам'ятний знак на честь визволення міста у 1943 році на початку вул. Харківських Дивізій. У минулому столітті був ще й кінотеатр на вул. Кірова мав таку назву. Звичайно, признаючи зустріч «біля Зірки», слід уточнювати, біля якої саме.

Окремо можна виділити назву «стометрівка»: так у радянські часи називались вулиці, бульвари, паркові алеї, стежини, де молоді люди гуляли, щоб «себе показати, на інших подивитись», чи, можливо, зустріти свою долю (за тих часів часто знайомились на вулиці, у транспорті, парках відпочинку тощо). У Харкові відомі «стометрівки»: проспект Фрунзе, відрізок вулиці Сумської від театру Шевченка до парку Шевченка.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, народна топоніміка Харкова представлена великою кількістю назв. Вони існують паралельно з офіційними, взаємовпливаючи одна на одну. У той же час народні назви використовують для уточнення розташування певних об'єктів, якщо важко пояснити це засобами офіційної урбаніміки. Частина номенів є сталою і зникнути не зможе, бо закарбувалась в історичній пам'яті міста. Частина урбанонімів зникла, і така тенденція існує й сьогодні, адже не всі назви витримують випробування часом.

У подальшому дослідженні слід простежити, як пов'язані питання народної топоніміки з проблемами краєзнавства й вітчизняної історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусев А. Н. *Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях* / А. Н. Гусев. – Харьков: Тип. Дарре, 1902. – 260 с.
2. Карпов В. П. *Харьковская старина: Из воспоминаний старожила (1830-1860 гг.)* / В. П. Карпов. – Харьков: Тип. «Юж. края», 1900. – 518 с.
3. Багалей Д. *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетий, собранные в раз-*

ных архивах и редактированные Д. И. Багалеем / Д. Багалей. – Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1886. – 361 с.

4. Багалей Д. И. *История города Харькова за 250 лет его существования. 1655 – 1905: Ист. монография: В 2 т. Т. 2. XIX – начало XX века* / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков: Тип. и литогр. Зильберберг, 1912. – [4], 973 с.: ил. – Репринт. – Х., 1993.

5. Багалій Д. І. *Історія Слобідської України* / Д. І. Багалій. – Харьков : Основа, 1990. – 255 с.

6. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Харьков : Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. ил.
7. Довженко Е. Б. Словарь исчезнувших названий. Выпуск 1. Харьков: Исторический центр. Нагорная часть / Елена Довженко. – Харьков : Майдан, 2010. – 136 с.: илл.
8. Можейко И. Харьков: пульс прошлого. Исторические очерки / Инна Можейко; [под ред. и с послесл. М. М. Красикова, предисл. Н. Я. Вольпе]. – Харьков: «Издательство САГА», 2012. – 368 с.
9. Жуковский И. Н. Моя старая Шатиловка. Записки старожила / Игорь Жуковский. – Харьков : Мачулин, 2011. – 52 с., 24 илл. (серия «Харьковская старина»).
10. Плотицер Е. А. Слово о родном городе / Е. А. Плотицер. – Харьков : Золотые страницы, 2009. – 200 с.
11. Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко. – Харьков : «Издательство САГА», 2011. – 432 с.
12. Рішення Харківської міської ради IX сесії IV скликання «Про затвердження Реєстру назв урбанонімів в м. Харкові» від 25 грудня 2002 року [Електронний ресурс] – Електрон. дані. – Харків, 2013. – Режим доступу: <http://old.city.kharkov.ua/ru/document/pro-zatverdzhennya-reyestru-nazv-urbanonimiv-v-m-harkovi-124.html>, вільний. – Загл. з екрану.
13. Перечень переименований элементов улично-дорожной сети города на территории, включенной в границы города Харькова : Приложение 2 к решению 20 сессии Харьковского городского совета 6 созыва «Об упорядочении наименований» от 24.10.2012 г. [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. – [Б. м.], 2013. – Режим доступа: http://www.city.kharkov.ua/images/users/resh_24_10_12_.pdf, вільний. – Загл. з екрану.
-